

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA

1-2/2010

THE POZNAŃ SOCIETY FOR THE ADVANCEMENT OF THE ARTS AND SCIENCES
INSTITUTE OF EUROPEAN CULTURE,
ADAM MICKIEWICZ UNIVERSITY IN POZNAŃ

GNIEZNO EUROPEAN STUDIES
1-2/2010

Editor-in-chief

Leszek Mrozewicz

Editorial Assistant

Filip Kubiaczyk

CONTENTS

Foreword

I. CONCEPTS

II. WITNESSES

III. PEOPLE AND PLACES

IV. REVIEWS

PUBLISHING HOUSE OF THE POZNAŃ SOCIETY
FOR THE ADVANCEMENT OF THE ARTS AND SCIENCES

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
INSTYTUT KULTURY EUROPEJSKIEJ
UNIwersYTETU IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

STUDIA EUROPAEA GNESNENSIA

GNIEŹNIEŃSKIE STUDIA EUROPEJSKIE

1–2/2010

Redaktor naczelny

Leszek Mrozewicz

Redaktorzy tomu

Piotr Bering

Grzegorz Łukomski

Sekretarz

Filip Kubiaczyk

Poznań–Gniezno 2010

WYDAWNICTWO POZNAŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK

POZNAŃSKIE TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK
POZNAŃ SOCIETY FOR THE ADVANCEMENT OF THE ARTS AND SCIENCES
www.ptpn.poznan.pl dystrybucja@ptpn.poznan.pl

Główny Redaktor Wydawnictw PTPN
Alicja Pihan-Kijasowa

Studia Europaea Gnesnensia nr 1–2/2010

Redaktor naczelny
Leszek Mrozewicz

Komitet naukowy
László Borhy (Budapeszt), Henriette Dahan-Khalev (Beer Sheva), Nitza Davidovitch (Ariel),
Kazimierz Dopierała (Gniezno), Francisco Pina Polo (Saragossa), Leonhard Schumacher (Moguncja),
Dan Soen (Ariel), Witold Szulc (Gniezno), Maria Tomczak (Gniezno)

Sekretarz
Filip Kubiaczyk

Czasopismo recenzowane — Recenzenci tomu
prof. UAM dr hab. Kazimierz Ilski, prof. zw. dr hab. Maciej Serwański, prof. UJ dr hab. Hubert Wolanin

Przekład abstraktów, streszczeń i wstępu na język angielski
Szymon Nowak

Układ stron i redakcja techniczna
Teodor Jeske-Choiński

Redakcja językowa i korekta
Joanna Brodniewicz, Paulina Jeske-Choińska

Projekt okładki
Dariusz Jabłoński

Copyright © by IKE & PTPN

ISBN 978-83-7654-015-3 ISSN 2082-5951

Nakład 200 egz.

Adres redakcji
ul. Kostrzewskiego 5–7, 62–200 Gniezno
tel. 61 4237000, 61 4237019, faks 61 4237002
e-mail: seg@amu.edu.pl

Publikacja sfinansowana ze środków Urzędu Miejskiego w Gnieźnie

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
I. IDEE	
1. Marta Filipczak, Zastosowanie analizy fenomenologicznej Ch. Tilleya w praktyce badawczej na przykładzie wybranych stanowisk z kręgami kamiennymi na Pomorzu	13
2. Reinhard Düchting, Prag und Irland. Bemerkungen zu geopolitisch-kulturellen Konstellationen in Europa.....	37
3. Filip Kubiacyk, Monarchia kastylijsko-aragońska czy Hiszpania? Wokół sporu o model państwa Królów Katolickich (1474–1516).....	43
4. Barbara Milewska-Ważbińska, Megalomania narodowa? Charakterystyka szlachty na podstawie herbarzy staropolskich.....	73
5. Albert Nowacki, W poszukiwaniu miejsca Ukrainy na kulturalnej mapie Europy. Ukraińskie dyskusje literackie lat 20. XX wieku.....	83
6. Artur Trudzik, Między Wspólnym Rynkiem a Wspólnotą Brytyjską — Wielka Brytania w „Kalejdoskopie” emitowanym na falach RWE (1960–1966).....	95
7. Andrzej Furier, Kultura gruzińska a europejska — z historii wzajemnych oddziaływań.....	119
II. ŚWIADKOWIE	
1. Elżbieta Wesołowska, Artysta na obrzeżach świata, czyli wszyscy jesteśmy Odyseuszami. Kilka refleksji ogólnych w nawiązaniu do Cycerona, Owidiusza i Seneki.....	141
2. Monika Owsiana, „To Wariusz, świetny zwycięzco, opisze twe czyny” (Hor. P. I 6,1). Kilka rozważań na temat stosunków między Horacym a Oktawianem Augustem do roku 17 przed Chr.....	149
3. Karolina Kulpa, Kleopatra VII we współczesnej kulturze popularnej: przekaz źródeł czy stereotyp postrzegania Egiptu?	163
4. Grzegorz Łukomski, U źródeł polskiej sowietologii. Publicystyka polityczna Józefa Mackiewicza w okresie Drugiej Rzeczypospolitej.....	183
III. LUDZIE I MIEJSCA	
1. Maciej Maciejowski, Bunt w Sucro 206 r. p.n.e. — czyli społeczne koszty budowy imperium.....	207
2. Paulina Lampkowska, Truciciele na dworze cesarskim! O przypadkach otrucić za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej.....	221
3. Zofia Kaczmarek, Strój kapłana w starożytnym Rzymie w czasach Oktawiana Augusta.....	235
4. Leszek Mrozewicz, Miasta rzymskie nad dolnym Dunajem w okresie przełomu (III–IV w.) ze szczególnym uwzględnieniem miasta Novae.....	261
5. Piotr Bering, Średniowieczne „małe ojczyzny” czy centra świata?.....	287
6. Krzysztof Obremski, Waclaw Potocki i Podgórze Karpackie — peryferyjne centrum teologicznej refleksji poety („Tydzień stworzenia świata” — „Ogród”).....	297
7. Ewa Grzesiuk, Polskie centra kulturalne i naukowe w wieku XVIII: Warszawa, Kraków i... Lipsk.....	311

8. Patrycja Kanafocka, Tożsamość narodowa mieszkańców Wielkiego Księstwa Poznańskiego.....	327
9. Igor Kriwoszeja, Ewolucja konstrukcji lokalnych „centrum-prowincja”. Transformacja magnackich minipaństw na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1793–1863 (na przykładzie latyfundiów hrabiów Potockich herbu Pilawa)	347
10. Adriana Ciesielska, Starożytne centra i peryferia europejskie w perspektywie współczesnych teorii społecznych.....	357
11. Małgorzata Dubrowska, Od „Jerozolimy Królestwa Polskiego” do miejsca pamięci — żydowski Lublin.....	371
12. Stanisław Prędota, Język niderlandzki w Holandii i północnej Belgii: integracja czy dezintegracja?.....	383
13. Przemysław Hudyma, Udział Wojska Polskiego w misjach stabilizacyjnych w krajach byłej Jugosławii.....	395

IV. RECENZJE

1. Mariusz Ciesielski, Dzieje Gotów oczami archeologa (rec. książki: Andrzej Kokowski, Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego) [engl. Zfsg: The Goths: from Skandza to the Campi Gothorum (from Skandinavia to the Iberian Peninsula)], Wydawnictwo [Verlag] TRIO, Warszawa 2007, 456 S., 201 Abb. mit farbigen Tafeln, Sachregistern	411
2. Beata Frydryczak, Wszyscy jesteśmy cyborgami (rec. książki: Grażyna Gajewska, Arcy-nie-ludzkie. Przez science fiction do antropologii cyborgów, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010, ss. 317).....	417
3. Krzysztof Królczyk, Weterani legionów rzymskich w prowincjach bałkańskich Imperium Romanum (rec. książki: Snežana Ferjančić, Nasel'avanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n.e. (Settlement of Legionary Veterans in Balkan Provinces I-III Century A.D.), Srpska Akademija Nauka i Umetnosti — Balkanološki Institut, Beograd 2002, ss. 380)	422
4. Filip Kubiaczyk, Religia w służbie polityki? Hiszpania wobec Maghrebu w początkach epoki nowożytnej (rec. książki: Beatriz Alonso Acero, Cisneros y la conquista española del norte de África: cruzada, política y arte de la guerra, Ministerio de Defensa, Madrid 2006, ss. 295).....	432
5. Katarzyna Mirgos, Federalizm „po hiszpańsku” (rec. książki: Anna Sroka, Hiszpańska droga do federalizmu, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, ss. 345)	441

CONTENTS

Foreword.....	11
---------------	----

I. CONCEPTS

1. Marta Filipczak, Application of Ch. Tilley's Phenomenological Analysis in Research Practice on the Example of Selected Sites with Stone Circles in Pomerania	13
2. Reinhard Düchting, Prague and Ireland. Remarks on the Geopolitical-Cultural Alignments in Europe.....	37
3. Filip Kubiaczyk, Castilian-Aragon Monarchy or Spain? Remarks on the Dispute Concerning the Model of the State of the Catholic Kings.....	43
4. Barbara Milewska-Ważbińska, National Megalomania? Characteristics of the Gentry (szlachta) Based on Old Polish Armoriais	73
5. Albert Nowacki, In Search of Ukraine's Place on the Cultural Map of Europe. Ukrainian Literary Debates of the 1920s.....	83
6. Artur Trudzik, Between the Common Market and the British Commonwealth—Great Britain in “Kaleidoscope” Broadcast by Radio Free Europe (1960–1966)	95
7. Andrzej Furier, Georgian and European Culture—on the History of Mutual Influences	119

II. WITNESSES

1. Elżbieta Wesołowska, Artist on Edge of the World, or We Are all Odysseuses. Some General Reflections with Reference to Cicero, Ovid, Seneca.....	141
2. Monika Owsiana, “Varius, oh Illustrious Victor, Shall Describe Thy Deeds” (Hor. Od. I.6). Some Reflections on the Relations between Horace and Octavian Augustus until 17 B.C.	149
3. Karolina Kulpa, Cleopatra VII in Contemporary Popular Culture: Source-Based or Stereotypical Conception of Egypt?	163
4. Grzegorz Łukomski, At the Roots of Polish Sovietology. Political Writings of Józef Mackiewicz in the Period of the Second Republic.....	183

III. PEOPLE AND PLACES

1. Maciej Maciejowski, The Mutiny at Sucro, 206 B.C.—or the Social Costs of Making the Empire	207
2. Paulina Lampkowska, Poisoners at the Imperial Court! On the Cases of Poisoning during the Reign of the Julio-Claudian Dynasty.....	221
3. Zofia Kaczmarek, Vestments of a Priest in Ancient Rome, in the Times of Octavian Augustus	235
4. Leszek Mrozewicz, Roman Cities on the Lower Danube in the Landmark Period (3 rd –4 th Cent.) with Particular Consideration of the City of Novae	261
5. Piotr Bering, Medieval “Small Homelands” or World's Centres?	287
6. Krzysztof Obremski, Waclaw Potocki and the Carpathian Foothills—a Peripheral Centre of the Poet's Theological Reflection (“Tydzień stworzenia świata”—“Ogród”).....	297

7. Ewa Grzesiuk, Polish Cultural and Scientific Centers in the 18 th Century: Warsaw, Cracow and... Leipzig.....	311
8. Patrycja Kanafocka, National Identity of the Inhabitants of the Great Duchy of Poznań....	327
9. Igor Kriwoszeja, Metamorphoses of the Center-Periphery Local Constructions: Transformations of the Magnates' Mini-States in Right-Bank Ukraine in 1793–1863 (on the Example of the Latifundia of the Potocki Family (Pilawa Coat of Arms))	347
10. Adriana Ciesielska, Antique European Centres and Peripheries in the Light of Contemporary Social Theories.....	357
11. Małgorzata Dubrowska, From the “Jerusalem of the Kingdom of Poland” to a Place of Remembrance—the Jewish Lublin.....	371
12. Stanisław Prędoła, Dutch Language in the Netherlands and Northern Belgium: Integration or Disintegration?	383
13. Przemysław Hudyma, Participation of the Polish Armed Forces in Stabilization Missions in the States of Former Yugoslavia.....	395

IV. REVIEWS

1. Mariusz Ciesielski, The History of Goths as Seen by an Archaeologist (rev. Andrzej Kokowski, Goci. Od Skandzy do Campi Gothorum (od Skandynawii do Półwyspu Iberyjskiego) [engl. Zfsq: The Goths: from Skandza to the Campi Gothorum (from Skandinavia to the Iberian Peninsula)], Wydawnictwo [Verlag] TRIO, Warszawa 2007, 456 S., 201 Abb. mit farbigen Tafeln, Sachregistern.....	411
2. Beata Frydryczak, We are all cyborgs (rev. Grażyna Gajewska, Arcy-nie-ludzkie. Przez science fiction do antropologii cyborgów, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2010, ss. 317)	417
3. Krzysztof Królczyk, Veterans of the Roman legions in the Balkan provinces of the Imperium Romanum (rev. Snežana Ferjančić, Nasel'avanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n.e. (Settlement of Legionary Veterans in Balkan Provinces I–III Century A.D.), Srpska Akademija Nauka i Umetnosti — Balkanološki Institut, Beograd 2002, ss. 380)	422
4. Filip Kubiaczyk, Religion in the Service of Politics? Spain and the Maghreb at the Beginning of the Modern Era (rev. Beatriz Alonso Acero, Cisneros y la conquista española del norte de África: cruzada, política y arte de la guerra, Ministerio de Defensa, Madrid 2006, ss. 295)	432
5. Katarzyna Mirgos, Federalism “the Spanish Way” (rev. Anna Sroka, Hiszpańska droga do federalizmu, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2008, ss. 345)	441

Igor Kriwoszeja
(Humań)

**EWOLUCJE KONSTRUKCJI LOKALNYCH „CENTRUM —
PROWINCJA”. TRANSFORMACJA MAGNACKICH MINIPAŃSTW
NA UKRAINIE PRAWOBRZEŻNEJ W LATACH 1793–1863
(NA PRZYKŁADZIE LATYFUNDIÓW HRABIÓW POTOCKICH
HERBU PILAWA)**

Abstract

The article discusses the place of magnate estates in the structure of the Republic. It is his aim to demonstrate the changes in the structure and character of the estates after the second and third partitions. The analysis of territorial and qualitative transformations of the estates is carried out on the example of latifundia of the Potocki family.

Keywords

Regional History, Ukraine, magnates, partitions, Potockis, latifundia, “centre-province”

W ostatnich latach na Ukrainie intensywnie rozwija się regionalistyka historyczna — nowy kierunek badawczy znany także w Europie. Przedmiotem jej są badania różnic występujących na określonych przestrzeniach historyczno-geograficznych, charakteryzujących się podobnymi czynnikami społeczno-gospodarczymi, społeczno-kulturowymi oraz wyznaniowymi. Jednocześnie należy podkreślić, że badanie procesów regionalnych w pełnym wymiarze nie jest możliwe, jeśli:

1. Nie zostanie wydzielone jako odrębny kierunek badanie stosunków wzajemnych między centrum a prowincją (w wymiarze kontynentalnym lub państwowym).
2. Nie będzie uwzględniona rola centrum każdego z regionów.

Cechą charakterystyczną historycznego rozwoju Ukrainy Prawobrzeżnej w XVIII–XIX wieku była wielka własność prywatna, czyli formacje gospodarczo-terytorialne znane jako *latyfundia magnackie*, które w istocie były mini-państwami na terytorium Rzeczypospolitej.

Do najbogatszych i najbardziej wpływowych magnatów owych czasów należeli Branicy, Lubomirscy, Potoccy, Sanguszkowie i inni. Osłabiona Rzeczpospolita przyciągała coraz większą uwagę sąsiadujących z nią krajów, które tylko czekały na jej upadek. A koniec był bliski. Zawiązanie się konfederacji barskiej (1768–1772), której uczestnicy nie widzieli konieczności przeprowadzenia reform w państwie polskim, manifestowali swoją wrogość wobec niekatolików¹, a także nie potrafili swoimi siłami stłumić powstania 1768–1769 na Ukrainie Prawobrzeżnej² i szukali pomocy u imperatorowej Katarzyny II, dobitnie wykazały, że nie było już możliwości rozwiązania problemów oraz stabilizacji sytuacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów na drodze politycznej.

W II połowie XVIII wieku na Ukrainie Prawobrzeżnej istniały następujące *latyfundia magnackie*: Stanisława Potockiego, do którego należały Humańszczyzna, klucz tulczyński, mogiłowski oraz daszewski, starostwo olchowieckie, a także inne starostwa w województwie braclawskim i podolskim — 312 wsi i miasteczek; Prota Potockiego, do którego należał klucz jampolski, krasnianski, machnowski, lubarski, husiatyński; Czartoryskiego — właściciela 165 miejscowości w kluczu

¹ 100 let bor'by polskiego naroda za swobodu. Po B. Limanowskiemu, L. Kulczickomu i drugim, J. Podwinskij (red.), Moskwa 1907, s. 6.

² Patrz: H.J. Chraban, *Spalach hniwu narodnoho: Antyfeodalne narodno-wyzwolne powstannia na Prawobereznij Ukraini u 1768–1769 rr.*, Kyjiw 1990, s. 176.

międzyborskim, zieńkowskim, granowskim, starosiniawskim, mikołajewskim, w starostwie letyczewskim i kamienieckim oraz 19 wsi w majątku klewanowskim na Wołyniu; Branickich — właścicieli całej Białocerkiewszczyzny oraz starostwa bogusławskiego; Woroniczów — właścicieli klucza trojanowskiego i pilawskiego; Lubomirskiego, do którego należało 168 wsi i miasteczek w majątkach na prawym brzegu Dniestru; Rzewuskich — posiadaczy klucza nowokonstantinowskiego, luczynieckiego, michałpolskiego oraz siół w województwie podolskim i na południu Wołynia; Ossolińskich, do których należało starostwo chmielnickie³.

Istnienie tego typu magnackich tworów państwowych miało istotny wpływ na układ sił politycznych i stanowiło czynnik dezintegrujący wewnętrzną oraz zewnętrzną sytuację polityczną Rzeczypospolitej.

Po drugim i trzecim rozbiórze Rzeczypospolitej na Ukrainie Prawobrzeżnej zmieniła się struktura oraz charakter posiadłości magnackich w związku z konfiskatami na rzecz skarbu państwa majątków przeciwników caratu, a także aktami kupna i sprzedaży itd.

Algorytm polityki rosyjskiej w stosunku do wielkiej własności ziemskiej na Ukrainie Prawobrzeżnej wyznaczały dwa czynniki: 1) lojalność właścicieli w stosunku do rosyjskiej korony; 2) niechęć władzy carskiej do pozostawiania w rękach prywatnych strategicznych, zarówno z militarne, jak i społeczno-gospodarczego punktu widzenia, miast, miasteczek i wsi. Ponadto instytucje państwowe Imperium Rosyjskiego oddziaływały na politykę narodowościową w regionie, co miało istotny wpływ na etniczno-wyznaniowy skład ludności w miastach oraz osadach typu wiejskiego.

Analizę procesów występujących w konstrukcjach terytorialnych „centrum–prowincja” przeprowadzono na przykładzie latyfundiów należących do Potockich — arystokratycznego rodu polskich magnatów (herbu Pilawa), którzy władali ogromnymi dobrami na Ukrainie Prawobrzeżnej.

Latyfundium Potockich było niemal państwem w państwie, ponieważ na swoim terytorium posiadali oni nieograniczoną władzę, której podstawę stanowiły własne formacje wojskowe, instytucje zarządzania gospodarką, więzienia itp. Istnienie takich minipaństw można zaobserwować przede wszystkim na Ukrainie Prawobrzeżnej, oddalonej od rdzennej Polski i pozostającej w absolutnym władaniu magnaterii⁴.

³ W.A. Markina, *Magnatskoje pomiestie Prawobierieżnoj Ukrainy wtorej połowiny XVIII w. (Socjalno-ekonomiczskoje razwitijsie)*, Kijew 1961, s. 41.

⁴ A.J. Jefimienko, *Istorija ukraïnskogo naroda*, Kijew 1990, s. 358.

Należy podkreślić, że na ziemiach ukraińskich właścicielami dóbr byli przedstawiciele zarówno linii hetmańskiej (Srebrna Pilawa), jak i linii pryma-sowskiej (Złota Pilawa)⁵.

Wśród Potockich największym i najbardziej wpływowym panem na Ukra-
inie był Franciszek Salezy (1700–1772). To właśnie jego badacze nazywają
„niekoronowanym królem” lub „małym królem Rusi”. Krystynopol (dziś Czer-
wonogród), stolica jego ziem, swoim przepychem i bogactwem nie ustępo-
wał Warszawie czy Krakowowi. Ponad 30 dworzan (łowczych, podczaszych
i innych), liczne oddziały wojskowe stwarzały iluzję królewskiej potęgi. Lata-
fundium Potockiego liczyło ok. 2 mln hektarów ziemi i ponad 130 tys. pańsz-
czyźnianych chłopów. Przynosiło swojemu właścicielowi ponad 3 mln złotych
dochodu rocznie. W latach 1763–1764 Franciszek Potocki starał się o zajęcie
tronu króla Polski, lecz ta próba zakończyła się niepowodzeniem⁶.

Aby zapewnić porządek w swoich majątkach, polscy magnaci utrzymywali od-
działy nadwornych kozaków. Tego typu formacje wojskowe były również na Hu-
mańszczyźnie. W pobliżu Humania znajdowała się sloboda humańskich kozaków
zwolnionych z płacenia podatków i wyposażanych przez Franciszka Potockiego
w broń i odzież. Trzystu kozaków z formacji liczącej dwa tysiące sześćset osób było
kolejno oddelegowywanych do Krystynopola (stolicy rodowej) w celu ochrony pro-
tektora. Raz w roku książęcy komisarz dokonywał specjalnego przeglądu pułku pod
dowództwem pułkownika Obucha. Podczas tego przeglądu wszyscy kozacy przy
dźwięku dzwonów, trąb i litaurów wychodzili z miasta ze sztandarami, buńczukami
i chorągwiami. Po dokonaniu przeglądu komisarz na ich cześć wydawał bankiet⁷.

Oddziały hajdamaków, działających na Ukrainie Prawobrzeżnej, wielokrot-
nie napadały na polską ludność Humania (1737, 1749–1750, 1757), co zmusza-
ło Franciszka Potockiego do ochrony swoich włości. W związku z tym w 1760
roku w Humaniu rozpoczęto budowę twierdzy, która w tym regionie miała
stanowić potężną forpocztę magnackiego państwa. 28 marca 1761 roku uroczy-
ście zakończono budowę twierdzy (Stare Miasto). Była położona na wzgórzu,
posiadała dwie bramy — Nowogrodzką i Rakowską. Na basztach wznoszących

⁵ T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej XIV*, Poznań 1893; J. Dunin-Borkowski, *Al-
manach błękitny: Genealogia żyjących rodów polskich*, Lwów–Warszawa 1908.

⁶ *Mały król Rusi i jego stolica Krystynopol*. Z pamiętnika klasztornego 1766–1787 i innych
źródeł zebrał i zestawiał J. Czarnecki, Kraków 1939.

⁷ *Istoriczeskoje obozrieniye gorodow Kijewskoj gubernii s ich okriestnostiami*, g. Umań, w:
Kijewskije gubernijskie wiadomosti 26, 1846, s. 239–240; K.I. T-ij, *Kratkij oczierk istorii goroda
Umani*, [w:] *Kijewskaja starina* 4, 1882, s. 391–391.

się nad nimi stały armaty. Od strony Łysej Góry w murze była sekretna furtka, przy której ciągle stała warta. Miasto-twierdzę z dwóch stron otaczała rzeczka Umańka. Z trzeciej strony ochraniał je głęboki wąwóz; przedmieście (Nowe Miasto) było oddzielone od Starego Miasta rowem oraz szańcem. Szaniec wokół twierdzy oraz piętrowy dom humańskiego komisarza otaczał dębowy częstokół. Za murami obronnymi znajdowały się budynki monasteru Bazylianów i szkoły przyklasztornej, kościół, cerkiew, synagoga, ratusz oraz drewniane domy mieszkalne. Jednak w 1768 roku ani oddziały wojskowe, ani twierdza nie były w stanie powstrzymać gniewu narodu ukraińskiego. Co więcej, setnik kozaków hetmańskich Iwan Gonta przeszedł na stronę buntowników⁸. Nadworne oddziały kozackie Potockich istniały aż do rozbiorów Rzeczypospolitej.

Po stłumieniu buntu kozackiego 1768–1769 Rzeczpospolita była coraz bardziej uzależniona od Imperium Rosyjskiego. Imperatorowa Katarzyna II mieszała się w wewnętrzne sprawy państwa polskiego, a autorytet króla Stanisława Augusta Poniatowskiego był coraz słabszy.

W 1772 roku na losy rodu Potockich wywarły wpływ dwa przełomowe wydarzenia:

1. pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej;
2. śmierć w ciągu roku najpierw Anny, następnie Franciszka Salezego, dziedzicem imperium magnackiego Potockich został jedyny syn — Stanisław Szczęsny (1752–1805)⁹.

Do czynników, które miały wpływ na dalszy rozwój minipaństwa Stanisława Potockiego oraz jego następców należały: „1) pozycja w momencie wcielenia w skład Imperium Rosyjskiego; 2) polityka władz rosyjskich względem właścicieli majątków w kontekście ich stosunku do szlachty prawobrzeżnej; 3) wpływ polskich powstań na ilość i stan majątków magnackich; 4) rusyfikacja własności ziemskiej na Ukrainie Prawobrzeżnej; 5) liczba posiadłości i dusz pańszczyźnianych, które miały wpływ na stabilność ekonomiczną majątków oraz finansową pozycję właściciela (długi prywatne i państwowe, akty kupna i sprzedaży majątków, istnienie arendy), a także problem dziedziczenia własności; 6) rozwój systemu gospodarczego związanego z kultywowaniem kultur

⁸ Umanskaja rieznia (Zapiski Wieroniki Kriebs), Perewod s pred. I.M. Riewa, Kijew 1879.

⁹ J. Łojek, Dzieje zdrajcy, Katowice 1988; idem, Potomkowie Szczęsnego: Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna, Lublin 1988.

rolniczych, rozwijaniem hodowli na poziomie przemysłowym, a także zakładów przetwórczych: cukrowni, winiarni itp.; 7) dalsze włączanie gospodarstw ziemiańskich do obszaru stosunków towarowo-pięniężnych; 8) wpływ innych grup ludności/stanów (chłopów, duchowieństwa, dzierżawców, zdeklasowanej szlachty itp.) na ogólny rozwój majątków ziemiańskich)¹⁰.

Latyfundium magnackie dzieliło się na klucze, które stanowiły faktyczne jednostki terytorialne tego „minipaństwa”. Klucze charakteryzowały się określonymi cechami administracyjno-gospodarczymi¹¹.

Na uwagę zasługują dwa interesujące fakty, chronologicznie odnoszące się do końca XVIII wieku i początku XIX wieku. Pierwszy — to przekazanie A. Ponińskiemu majątków halickich, które znalazły się w austriackiej strefie wpływów. W związku z tym Krystynopol utracił status siedziby rodowej, a przejął ją Tulczyn, w którym na początku lat 80. XVIII wieku został wybudowany wspaniały pałac¹².

Drugi jest pochodną transformacji politycznych oraz społeczno-ekonomicznych na Ukrainie Prawobrzeżnej po drugim i trzecim rozbiórce Rzeczypospolitej. W tym kontekście duże znaczenie mają następujące ukazy: z 28 maja 1772 roku, na którego mocy wszyscy mieszkańcy przyłączonych ziem zachowywali swoją rangę i status majątkowy im przynależny od wieków oraz podlegali ochronie ze strony państwa; 27 marca 1793 roku — o zagwarantowaniu szlachcie praw i przywilejów, które posiadała szlachta rosyjska; 20 października 1794 roku — o zagwarantowaniu prawa do własności prywatnej, dotyczącego majątku nieruchomego i chłopów pańszczyźnianych, które były we władaniu szlachty zgodnie z prawem Rzeczypospolitej; 14 grudnia 1795 roku — o potwierdzeniu praw, przywilejów i prerogatyw, z których z dawien dawna korzystają stany z woli imperatora; 29 października 1796 roku — o zachowaniu instytucji prywatnych miast, których dużo było na Ukrainie Prawobrzeżnej¹³.

W dobrach Potockich zamieszkiwała stosunkowo duża liczba szlachty czyn-

¹⁰I. Kriwoszeja, Diemagnatarizacya lattyfundij na Prawobierieżnoj Ukrainie (pierwaja triet' XIX w.): Umanskije imienija Potockich, [w:] Socyjalnaja transformacya i mieżetniczieskije odnoszenija na Prawobierieżnoj Ukrainie: 19-naczalo 20 ww., Sbornik statiej, Sapporo–Moskwa 2005, s. 8–29.

¹¹W. Serczyk, Włość Humańska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki społecznej i gospodarczej), [w:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego: Prace Historyczne 5, 1961, s. 75–100.

¹²A. Chrzęszczewski, Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna, Wrocław 1976.

¹³Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj Impierii, naczynaja s 1649 goda, nr 13808, 17108, 17264, 17418.

szowej, osiedliła się ona tu już w połowie XVIII wieku, gdy magnat był zainteresowany tym, aby mieć poparcie dla swoich interesów w stanowych organach zarządzania, szczególnie w sejmikach. Właśnie ta grupa ubogiej szlachty w największym stopniu była uzależniona od magnata i stanowiła marionetkę w jego grze politycznej. W wyniku utraty własnego państwa społeczna rola szlachty czynszowej uległa zmianom.

Magnat podczas panowania caratu nie był zainteresowany pozyskiwaniem głosów szlachty. W latach 1798–1802 zwienigrodzko-humański sąd powiatowy rozpatrywał sprawę przeciwko Stanisławowi Potockiemu w związku z szykanowaniem szlachty we wsiach powiatu humańskiego gubernii kijowskiej. We wsiach Rublonyj Most i Ryzina ekonom Dominik Cander, działając z rozkazu Stanisława Szczęsnego Potockiego i wykorzystując istniejący spór między szlachtą czynszową a miejscowymi chłopami, polecił rozebrać domy szlachty, ponieważ odmówiła zgody na podwyższenie czynszu. Domy zostały rozebrane i 19 rodzin szlacheckich wywieziono nad granicę powiatu zwienigrodzkiego. Żadna z miejscowości nie mogła przyjąć wygnańców, ponieważ prawie wszystkie wsie na Humańszczyźnie należały do Potockiego. Szlachta powróciła dzięki pomocy komisarza ziemskiego w Humanii i została rozlokowana wśród innych mieszkańców, natomiast hrabiemu w imieniu władz carskich zasugerowano, aby na przyszłość powstrzymał się od podobnych działań¹⁴.

Konflikty interesów między właścicielami majątków a lokalną administracją doprowadziły do tego, że władze carskie, które wcześniej wywierały wpływ na właścicieli ziemskich w regionie, konfiskując majątki, teraz przeszły do wykupu prywatnych miast przez skarb państwa.

W 1809 roku Zofia Potocka rozpatrywała propozycję władz rosyjskich dotyczącą sprzedaży powiatowego miasta Humań skarbowi państwa. Precedens już miał miejsce, w 1805 roku bowiem skarb państwa za sumę 783 668 rubli w srebrze kupił miasto Mohylew w gubernii podolskiej, jednak ze względu na jego charakter (geopolityczny i gospodarczy) transakcja była mniej korzystna, niż w przypadku Humanii. W wyniku kontroli ustalono, że na roczny dochód w wysokości 191 145 złotych lub 28 671 rubli w srebrze składają się: środki z arendy gruntu, pańszczyzna, czynsz, stawszczyzna (za połów ryb), opłaty z tytułu sprzedaży towarów itp.¹⁵.

¹⁴Centralnyj derżawnyj istorycznyj archiw Ukrainy w m. Kyjewi (Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, dalej — CDIAUK), Zbiory 533, opis 1, sprawa 61, ark. 37–38; Instytut rukopysu Nacionalnoji biblioteki Ukrainy im. W.I. Wernadśkocho, Zbiór II, nr 20281.

¹⁵Derżawnyj archiw Kyjiwśkoji oblasti (Państwowe Archiwum Obwodu Kijowskiego), zbiór 2, op. 3, spr. 2164, karta 39–43, 63 zb.

Pożar, który wybuchł latem 1809 roku oraz niska cena (nieco ponad 500 tys. rubli w srebrze), którą proponował rząd rosyjski, sprawiły, że hrabina Potocka zrezygnowała ze sprzedaży miasta skarbowi państwa¹⁶.

Po upływie dwudziestu lat Imperium Rosyjskie przejęło Humań na własność, przy czym zupełnie bezpłatnie.

12 listopada 1822 roku w Berlinie zmarła hrabina Zofia Potocka, pozostawiając po sobie wielką sukcesję i 15 mln złotych długów. W testamencie (z dnia 23 maja 1822 roku) Zofia Potocka niczego nie zapisała Mieczysławowi, bardzo niepochlebnie oceniając go jako syna. Głównymi spadkobiercami Zofii zostały jej dzieci ze związku ze Stanisławem — Aleksander, Bolesław, Zofia, Olga oraz syn z małżeństwa z Józefem Witte — Iwan (Jan)¹⁷.

Po powstaniu 1830–1831 roku w wyniku represji administracji rosyjskiej na Ukrainie Prawobrzeżnej liczne majątki Aleksandra, Włodzimierza, Hermana i Józefa Potockich zostały skonfiskowane¹⁸.

Zatrzymajmy się na osobie Aleksandra Potockiego, który był synem Stanisława Szczęsnego i Zofii, a także ostatnim właścicielem klucza humańskiego oraz Zofiówki. Aleksander (1798–1868) — pułkownik armii carskiej w stanie spoczynku, był człowiekiem szlacheckich pobudek, patriotą, który chylił czoła przed polskimi bohaterami. W parku w Zofiówce z jego rozkazu postawiono popiersie Tadeusza Kościuszki oraz Józefa Poniatowskiego — bohatera narodowego i bratanka ostatniego króla Polski.

Pod wpływem siostry Zofii w czasie powstania 1830–1831 Aleksander Potocki postanowił z własnych środków utworzyć pułk jazdy polskiej, przekazując na ten cel 2000 czerwońców. W tym celu przybył do Warszawy, aby dopilnować spraw związanych z jego tworzeniem. Niestety pułkowi nie dane było oddać ani jednego wystrzału. Car Rosji Mikołaj I skazał Aleksandra Potockiego na banicję i zakazał mu wjazdu na terytorium Imperium Rosyjskiego¹⁹. Władze carskie skonfiskowały dobra humańskie, z biegiem czasu większą ich część przekształcono w osady wojskowe, które przetrwały do końca lat 50. XIX wieku²⁰.

¹⁶Ibidem, karta 81; CDIAUK, zbiór 49, op. 2, spr. 1758, karta 36, 58–59.

¹⁷Ibidem, op. 3, spr. 267.

¹⁸D. Beauvois, Szlachtycz, kripak i rewizor. Polska szlachta miż caryzmmom ta ukrajnińskymy masamy, Kyjiw 1996, s. 322–323.

¹⁹CDIAUK, zbiór 467, op. 1, spr. 55, karta 36.

²⁰I. Kriwoszeja, Try neschożych pahony odnoho rodowoho derewa: neprosta dola Aleksandra, Mieczysława i Bolesława Potockich herba „Pilawa” (Tulczynska linija), [w:] Problemy istoriji Ukrainy XIX–poczatku XX st., Kyjiw 2007, s. 301–308.

Otrzymałszy klucz humański za darmo, administracja rosyjska nie traciła czasu, aby zagarnąć również inne dobra Potockich.

Próby wykorzystania Mieczysława (1799–1878), syna Stanisława i Zofii, znanego ze swojego awanturniczego charakteru, ostatniego z rodu Potockich właściciela klucza tulczyńskiego, aby stopniowo przejąć pełną kontrolę państwa nad jego majątkiem, toczyły się ze zmiennym szczęściem. Mieczysław, który za swoje czyny nie raz skazywany był na zesłanie (Saratów, Wiatka, Woroneż) i przebywał pod ścisłym nadzorem policji, swojego majątku jednak nie sprzedał. Chociaż często w celu poprawienia swojej sytuacji wykorzystywał zainteresowanie władz carskich nabyciem Tulczyna²¹.

Majątki Zofii Kisielewej (1801–1875), córki Stanisława i Zofii, która wyszła za mąż za Pawła Dmitrijewicza Kisielewa (1788–1872) były obciążone znacznymi długami i przeszły na własność skarbu państwa inną drogą. Związek z Pawłem Dmitrijewiczem nie był udany, jednak małżonek bardzo uczciwie wypełniał obowiązki opiekuna prawnego, korzystnie odsprzedając księciu Lubomirskiemu część buckiego klucza, Imperium Rosyjskiemu zaś klucz targowicki²².

Podsumowując, możemy wyciągnąć następujące wnioski:

Po pierwsze, odnotowujemy ilościowe oraz terytorialne zmiany, które miały miejsce w „minipaństwie” Potockich na Ukrainie Prawobrzeżnej.

Po drugie, rozbiory Rzeczypospolitej jakościowo zmieniły strukturę tych lokalnych konstrukcji. Na przykład, zaniknęły formacje dworskich kozaków itd.

Po trzecie, mimo że Potoccy utracili w swoich „minipaństwach” wpływy militarno-prawne, to jednak zachowali ogromny wpływ na społeczny i gospodarczy rozwój regionu.

Po czwarte, przejście majątków Potockich na własność Imperium Rosyjskiego następowało dwiema drogami: przez konfiskatę za udział w działaniach o charakterze antypaństwowym oraz na drodze kupna i sprzedaży.

²¹Ibidem.

²²CDIAUK, zbiór 486, op. 1, spr. 3054, karty 102, 113, 117–119, 138, 183.

Igor Kriwoszeja

**METAMORPHOSES OF THE CENTER-PERIPHERY LOCAL
CONSTRUCTIONS: TRANSFORMATIONS OF THE MAGNATES'
MINI-STATES IN RIGHT-BANK UKRAINE IN 1793-1863
(ON THE EXAMPLE OF THE LATIFUNDIA OF THE POTOCKI FAMILY
(PILAWA COAT OF ARMS))**

Summary

Regional History has recently developed in Ukraine as well as in Europe. It is an object-subject domain which aims at studying the peculiarities of given territories, historical and geographical spaces with common social, economic, cultural and religious features.

At the same time, it is impossible to arrive at a complete picture of regional processes if the following are not taken into account:

1. Not to pay special attention to the Center-Periphery relations (on the continental or national scale).
2. Not to demonstrate the role of the Center in every region considered.

Large private landownerships as territorial and economic units were characteristic of Right-Bank Ukraine's historical development in the 18th-19th centuries. Those were magnates' ownerships which were actually small states in the Polish Lithuanian Commonwealth.

The Branickis, Lubomirskis, Potockis, Sanguszkos were among the richest and the most influential magnats of the period. The second and the third partitions of the Polish Lithuanian Commonwealth resulted in changes in the structure of magnates' ownerships and in their character, which was a response to the alliances of opposing ownerships as well as certain processes of buying and selling etc.

Two factors influenced Russian policy as to large landownerships: 1) the owners loyalty to the Russian monarch; 2) Russian administration's unwillingness to let private people own military and economically strategic towns.

Besides, state powers of the Russian Empire influenced national policy in the region which could not but influence ethnic and religious composition in both towns and villages.

The transformations of the center-periphery constructions may be observed on the example of Counts Potockis' latifundia in the Right-Bank Ukraine.